

<https://doi.org/10.31891/2415-7929-2022-24-11>

УДК 811.161.2:373:378

ЦАРАЛУНГА І.

Хмельницький національний університет

ІСТОРИЧНИЙ СЛОВНИК У ФОРМУВАННІ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВИКЛАДАЧА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті з'ясовано зміст і специфіку роботи студентів з українськими історичними словниками в контексті освітньої парадигми майбутніх викладачів української мови. Означену тему висвітлено в розрізі аналізу освітньо-професійних програм, розроблених і запроваджених в освітній процес викладачами кафедри української філології Хмельницького національного університету.

У викладі теоретичних положень з діяхронічної лінгвістики необхідно опиратися на ілюстративний матеріал історичних словників української мови, долучати як словниковий матеріал академічної лексикографії, так і новітні розробки мовознавців. Для набуття лексикографічних умінь студенти розв'язують пізнавальні, тренувальні, творчо-дослідницькі завдання щодо походження слова, розвитку лексичного значення мовних одиниць, іншомовних паралелей для запозичених лексем, граматичної характеристики номенів, фонетичної, графічної, орфографічної варіативності слів, хронології їх функціонування, простежують історію формування системи норм сучасної української мови тощо. Перспективним напрямом сучасної та історичної лексикографії вважаємо створення електронних словників різного спрямування.

Ключові слова: історичний словник, філологія, викладач, освіта.

TSARALUNHA I.

Khmelnytskyi National University

HISTORICAL DICTIONARY IN SHAPING THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF THE FUTURE LECTURER OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

In the article the content and specifics of students' work with Ukrainian historical dictionaries in the context of the educational paradigm of future lecturers of the Ukrainian language are clarified. This topic is covered in the context of the analysis of educational and professional programs developed and implemented in the educational process by the lecturers of the Department of Ukrainian Philology of Khmelnytskyi National University.

The presentation of theoretical positions in diachronic linguistics should be based on illustrative material of historical dictionaries of the Ukrainian language, which should be presented with the help of computer technology available to all participants in the educational process. It is necessary to involve both vocabulary material of academic lexicography and the latest developments of linguists. To acquire lexicographic skills, students solve cognitive, training, creative research tasks on the origin of words, development of lexical meaning of language units, foreign language parallels for borrowed tokens, grammatical characteristics of nouns, phonetic, graphic, spelling variability of words, chronology of their functioning, norms of the modern Ukrainian language, etc. It is expedient to carry out a comparative analysis of lexicographical publications of historical and linguistic courses, paying attention to the peculiarities of the description of language material, selection of source base, construction of dictionary articles, etc. When performing lexical, etymological, grammatical, stylistic exercises, future lecturers are aware of the need to refer to the dictionary.

Skills in managing the acquired lexicographic knowledge are necessary to prepare students for research activities. Students perform creative and exploratory tasks that allow them to recognize, systematize, analyze, compare various phenomena and facts reflected in lexicographic sources, comment and evaluate them according to the topic and purpose of the study. Important factors in improving the effectiveness of such activities may be the participation of students in scientific problem groups, circles, participation in scientific conferences, preparation and publication of scientific articles, etc. We consider the creation of electronic dictionaries of various directions to be a promising direction of modern and historical lexicography.

Key words: historical dictionary, philology, lecturer, education.

Постановка проблеми у загальному вигляді

та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

У сучасному освітньому дискурсі триває обговорення питань реформування освітньої парадигми. Одним із пріоритетних завдань вищої школи є підготовка висококваліфікованих педагогічних працівників, які володіють ключовими компетентностями, наскрізними вміннями, сучасними методиками викладання та здатні реалізовувати педагогіку партнерства в освітньому процесі. Затверджена Концепція розвитку педагогічної освіти визначає проблему, що потребує розв'язання – дисбаланс між суспільним запитом на висококваліфікованих фахівців, перспективами розвитку суспільства, глобальними технологічними змінами та існуючою системою педагогічної освіти, а також рівнем готовності / спроможності сучасних педагогічних працівників до сприйняття та реалізації освітніх реформ в Україні [8, с. 191].

Тож сфера підготовки педагогічних кадрів у закладах вищої освіти України потребує вирішення таких завдань, як: забезпечити підвищення якості освітнього процесу та рівня технічного оснащення ЗВО, які здійснюють підготовку викладачів; покращити зміст, структуру, стандарти та методики (технології) навчання у системі педагогічної освіти, які повинні забезпечити майбутнім педагогам можливість оволодіння компетентнісним підходом та сучасним ефективним інструментарієм педагогічної праці та ін. Зокрема, для формування професійної компетентності майбутнього викладача української мови необхідним вважаємо вивчення дисциплін історико-мовного циклу. До таких можна зараховувати такі компоненти освітніх

програм: історична граматики української мови, історія української мови, історична діалектологія української мови та ін.

Аналіз досліджень та публікацій

За спостереженнями дослідників, «...на зміну асоціаціям про ці предмети як застигли форми давнини... приходить розуміння необхідності історичного осмислення мовних фактів», відкриваючи можливості не лише для фахового і світоглядного зростання, а й для духовного виховання майбутніх педагогів [11, с. 40]. Саме глибинні знання з історії мови дають змогу компетентно проводити докладний аналіз фактів і явищ сучасної української мови, свідомо викладати навчальний матеріал у школі. На важливості навчальних курсів історико-мовного спрямування для майбутніх викладачів мовознавчих дисциплін наголошували О. Горошкіна, Н. Дейниченко, В. Дороз, С. Караман, О. Семенов та ін. [2, с. 8-9; 9, с. 52; 11, с. 40-41].

Знання й уміння з історії мови нададуть можливість викладачам-словесникам свідомо викладати навчальний матеріал у ЗВО, компетентно проводити докладний аналіз фактів і явищ сучасної української мови, яка розвивалася, функціонувала в певному часопросторі, як складна динамічна система утворилася з елементів, що були успадковані/запозичені або виникли в різний час, давніх і нових, питомих та іншомовних, поєднала у собі елементи того чи того місцевого діалекту.

Із цього погляду, важливе місце посідає історичний словник певної мови, на чому наголошував І. Огієнко: «Найголовнішими джерелами кожного мовознавства скрізь був історичний словник тієї чи тієї мови < > І з часу виходу в світ такого словника звичайно починається нова доба того чи іншого національного мовознавства, бо з цього часу можливо вже вирішувати найрізніші лінгвістичні питання, що до того "висіли в повітрі", не оперті на джерельному історичному матеріалі» [5, с. 385].

Формулювання цілей статті

Мета нашого дослідження – з'ясувати зміст і специфіку роботи студентів з українськими історичними словниками в контексті освітньої парадигми майбутніх викладачів української мови.

Виклад основного матеріалу

Означену тему висвітлюємо в розрізі аналізу освітньо-професійних програм 035.01 «Філологія. Українська мова та література» першого (бакалаврського) рівня, 035.01 «Філологія. Українська мова та література» другого (магістерського) рівня, розроблених і запроваджених в освітній процес викладачами кафедри української філології Хмельницького національного університету [7; 6].

Запропоновані освітні програми охоплюють такі обов'язкові компоненти професійної підготовки, як: історична граматики української мови (4 кредити Європейської кредитно-трансферної системи, далі – ЄКТС), метою якої є діахронічне вивчення української мови; порівняльна граматики слов'янських мов (4 кредити ЄКТС), до завдань якої входить розкриття особливостей історичної еволюції характерних ознак звукової будови та граматичної структури сучасних слов'янських мов. Завдяки вивченню їх буде досягнуто таких програмних результатів навчання: розуміти основні проблеми філології та підходи до їх розв'язання із застосуванням доцільних методів та інноваційних підходів; знати й розуміти систему мови, загальні властивості літератури як мистецтва слова, історію української мови і літератури і уміти застосовувати ці знання у професійній діяльності; характеризувати діалектні та соціальні різновиди української мови, описувати соціолінгвальну ситуацію; аналізувати мовні одиниці, визначати їхню взаємодію та характеризувати мовні явища та процеси, що їх зумовлюють; упевнено володіти державною та іноземною мовами для реалізації письмової та усної комунікації, зокрема в ситуаціях професійного й наукового спілкування; презентувати результати досліджень державною та іноземною мовами; застосовувати сучасні методики і технології, зокрема інформаційні, для успішного й ефективного здійснення професійної діяльності та забезпечення якості дослідження в конкретній філологічній галузі [7, с. 7, 12; 6, с. 6, 12].

Вочевидь, для досягнення значних результатів у підготовці викладача-словесників незамінною є робота з лексикографічними матеріалами, адже «...сформована, лексикографічна компетенція характеризує високий ступінь професійної філологічної підготовки, засвідчує інтерес і повагу користувача до рідної мови, її історії, визначає рівень розвитку лінгвістичного чуття» [10, с. 41].

У сучасному мовознавстві створено чимало типологій словників залежно від лексичного матеріалу, способу його опрацювання, призначення тощо, однак комплексне лінгводидактичне обґрунтування навчальної лексикографії чи не вперше здійснила А. Надолинська [4]. На думку дослідниці, лексикографічна компетенція охоплює лексикографічні знання, вміння і навички [4, с. 43]. Тож першочерговим є формування системи знань про історію українського словникарства, виникнення перших глосаріїв, створення рукописних і друківаних словників, внесок українських учених, письменників, державних і громадських діячів у розвиток української лексикографії, ознайомлення студентів з основними проблемами науки, що має на меті впорядкування й опис словникового складу мови.

Неможливо перебільшити роль історичного словника, що відображає, згідно зі словами Є. Тимченка: «...той слівний скарб, який ми маємо в пам'ятках нашого письменства з найдавнішого його часу» [13, С. III]. Важливо сформувати у студентів поняття про історичний словник як феномен українського словникарства,

визначити його ознаки, функції, специфіку укладання джерельної бази та створення словникового реєстру, особливості побудови словникових статей і добору ілюстративного матеріалу тощо.

У викладі теоретичних положень з діяхронічної лінгвістики доцільно опиратися на ілюстративний матеріал історичних словників української мови (Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. / редкол. Л. Л. Гумецька та ін. Т. 1-2. Київ, 1977-1978; Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Вип. 1-17. Львів, 1994-2017; Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. Київ – Нью-Йорк : Літопис-XX, 2002-2003 та ін.), які варто презентувати за допомогою комп'ютерних технологій, доступних для всіх учасників освітнього процесу. Необхідно долучати як словниковий матеріал академічної лексикографії, так і новітні розробки мовознавців, до прикладу, «Історичний словник запозиченої лексики (на матеріалі північноукраїнських пам'яток XVI–XVII ст.)» [14].

Уміння й навички роботи з історичними словниками формують і вдосконалюють на практичних заняттях, під час виконання самостійної роботи, при підготовці студентських наукових праць. Для набуття лексикографічних умінь студенти розв'язують пізнавальні, тренувальні, творчо-дослідницькі завдання щодо походження слова, розвитку лексичного значення мовних одиниць, іншомовних паралелей для запозичених лексем, граматичної характеристики номенів, фонетичної, графічної, орфографічної варіативності слів, хронології їх функціонування, простежують історію формування системи норм сучасної української мови тощо. Доцільно здійснювати порівняльний аналіз лексикографічних видань історико-мовного спрямування, звертаючи увагу на особливості паспортизації мовного матеріалу, добір джерельної бази, побудову словникових статей тощо. Під час виконання лексичних, етимологічних, граматичних, стилістичних вправ майбутні педагоги усвідомлюють потребу звернення до словника.

Навички оперування набутими лексикографічними знаннями необхідні для підготовки студентів до дослідницької діяльності. При самостійному опрацюванні лексикографічних надбань з історії української мови студенти виконують завдання креативно-пошукового характеру, що дозволяють розпізнавати, систематизувати, аналізувати, зіставляти різні явища і факти, відображені в лексикографічних джерелах, коментувати й оцінювати їх відповідно до теми і мети дослідження. Цілеспрямований пошук інформації в лексикографічних працях та її обробка сприятиме закріпленню навичок самостійної науково-дослідницької роботи студентів. Важливими чинниками підвищення ефективності такої діяльності може бути участь студентів у наукових проблемних групах і гуртках, участь у наукових конференціях, підготовка наукових статей тощо.

Варто залучати до навчальної роботи здобутки слов'янської лексикографії, розроблені у Польщі: «Słownik staropolski», в 11 т., 1953-2002, «Słownik polszczyzny XVI w.» (виходить із 1966 р.); Білорусі – «Гісторычны слоўнік бяларускай мовы», вип. 1-37, 1982-2017, охопив період XIV – XVIII ст.; Словаччині – «Historický slovník slovenského jazyka», у 7 т., 1991-2008 та ін.

Зазвичай робота зі словником покликана розвинути відповідні уміння й навички у користуванні словниково-довідниковою літературою, наявною в наукових бібліотеках, архівах, фондах вищих навчальних закладів, домашніх бібліотеках тощо. Однак варто наголосити на цінності створення електронних ресурсів, формуванні корпусу української мови, у т. ч. й історичних словників, їх оцифруванні, особливо рідкісних видань, давніх глосаріїв із переліку писемних пам'яток українства (див.: [1; 3; 12] та ін.). Сьогодні розроблення електронних словників як засобів навчання у педагогічному процесі вищої школи є пріоритетним у переліку освітніх інновацій [9, с. 138], адже проблеми формування освітньо-навчального середовища і, власне, розміщення електронних текстів пам'яток, словників, художніх, публіцистичних, наукових та інших творів для забезпечення доступу усіх студентів-словесників до якісної освіти та подальшої успішної педагогічної діяльності особливо актуалізувалися в сучасних складних обставинах суспільного життя української нації в умовах російсько-української війни.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Отже, робота з історичними словниками – важлива складова лексикографічної компетенції майбутніх викладачів української мови, що охоплює лексикографічні знання, вміння і навички. Ознайомивши студентів з історичним словником як лінгвістичним явищем, необхідно сформувати систему знань про засади і принципи укладання монументальних історичних словників української мови. Уміння і навички роботи з історичними словниками формують і вдосконалюють на практичних заняттях, під час виконання самостійної роботи, при підготовці студентських наукових праць. Перспективним напрямом сучасної та історичної лексикографії вважаємо створення електронних словників різного спрямування.

Література

1. Генеральний регіонально анований корпус української мови / М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, М. Возняк, М. Крук та ін. Київ, Львів, Єна, 2017-2020. <http://uacorporus.org> (дата звернення: 04.05.2022)
2. Дороз В.А. Методика викладання української мови у вищій школі : навч. посібник. К. : Центр учбової літератури, 2008. 176 с.

3. Корпус української мови. <http://www.mova.info/corpus.aspx?l1=209> (дата звернення: 04.08.2020)
4. Надолинська А.С. Формування лексикографічної компетенції у студентів філологічних спеціальностей : дис. ... к. пед. н.; 13.00.02 – «Теорія і методика навчання (українська мова)». Одеса, 2012. 236 с.
5. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / упоряд. М. С. Тимошик. 2-ге вид. Київ, 2004. 436 с.
6. Освітньо-професійна програма «Філологія. Українська мова та література» другий (магістерський) рівень / проєктна група: М. М. Торчинський (керівник), М. М. Гавриш, А. М. Янчишин; Хмельницький національний університет. Хмельницький, 2021. URL: https://www.khnu.km.ua/root/siteres/50_Osvitni_proghramy/01_Ghumanitarno-pedagogichnij_fakul'tet/Magistr_Filologija_Ukrainsjka_mova_ta_literatura_2021.pdf (дата звернення: 10.05.2022)
7. Освітньо-професійна програма «Філологія. Українська мова та література» перший (бакалаврський) рівень / проєктна група: М. М. Гавриш (керівник), М. М. Торчинський, Л. Л. Станіславова; Хмельницький національний університет. Хмельницький, 2021. URL: https://www.khnu.km.ua/root/siteres/50_Osvitni_proghramy/01_Ghumanitarno-pedagogichnij_fakul'tet/Bakalavr_Filologija_Ukrainsjka_mova_i_literatura_2021.pdf (дата звернення: 10.05.2022)
8. Освітня реформа: результати та перспективи. Інформаційно-аналітичний збірник / Міністерство освіти і науки України. Інститут Освітньої аналітики. Київ, 2019. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/Serpneva%20conferencia/2019/Prezentacii/Institut-zbirnik.pdf> (дата звернення: 04.05.2022)
9. Практикум з методики навчання мовознавчих дисциплін у вищій школі : навч. посібник / О. Горошкіна та ін. Київ, 2015. 249 с.
10. Семенов О. Лексикографічна компетенція як показник мовної культури особистості. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2008. №2. С. 41-44.
11. Семенов О., Дейниченко Н. Методика викладання української мови у вищих навчальних закладах : навч. посібник. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2014. 220 с.
12. Список словників української мови (в 4-ох частинах). <https://litcentr.in.ua/index/0-55> (дата звернення: 04.05.2022).
13. Тимченко С. Передмова. Історичний словник українського язика. Т. І. Харків, 1930. С. III – VII.
14. Титаренко В. Принципи укладання історичного словника запозиченої лексики (на матеріалі північноукраїнських пам'яток XVI – XVII ст.). *Лексикографічний бюлетень*. 2010. Вип. 19. С. 104-114.

References

1. Gheneraljnij reghionaljno anotovanyj korpus ukrainsjkoji movy / M. Shvedova, R. fon Valjdenfeljs, S. Jaryghin, A. Rysin, V. Starko, M. Voznjak, M. Kruk ta in. Kyjiv, Ljviv, Jena, 2017-2020. <http://uacorporus.org> (data zvernennja: 04.05.2022)
2. Doroz V.A. Metodyka vykladannja ukrainsjkoji movy u vyshhij shkoli : navch. posibnyk. K. : Centr uchbovoji liiteratury, 2008. 176 s.
3. Korpus ukrainsjkoji movy. <http://www.mova.info/corpus.aspx?l1=209> (data zvernennja: 04.08.2020)
4. Nadolynsjka A.S. Formuvannja leksykoghrafichnoji kompetenciji u studentiv filologichnykh specialjnostej : dys. ... k. ped. n.; 13.00.02 – «Teorija i metodyka navchannja (ukrainsjka mova)». Odessa, 2012. 236 s.
5. Oghijenko Ivan (Mytropoljt Ilarion). Istorijs ukrainsjkoji literaturnoji movy / uporjad. M.S.Tymoshyk. 2-ghe vyd. Kyjiv, 2004. 436 s.
6. Osvitnjo-profesijna proghrama «Filologhija. Ukrajinsjka mova ta literatura» drughuj (maghistersjkyj) rivenj / proektna ghrupa: M. M. Torchynsjkyj (kerivnyk), M. M. Ghavrysh, A. M. Janchyshyn; Khmeljnycjkyj nacionaljnij universytet. Khmeljnycjkyj, 2021. URL: https://www.khnu.km.ua/root/siteres/50_Osvitni_proghramy/01_Ghumanitarno-pedagoghichnij_fakul'tet/Magistr_Filologhija_Ukrajinsjka_mova_ta_literatura_2021.pdf (data zvernennja: 10.05.2022)
7. Osvitnjo-profesijna proghrama «Filologhija. Ukrajinsjka mova ta literatura» pershyj (bakalavrsjkyj) rivenj / proektna ghrupa: M. M. Ghavrysh (kerivnyk), M. M. Torchynsjkyj, L. L. Stanislavova; Khmeljnycjkyj nacionaljnij universytet. Khmeljnycjkyj, 2021. URL: https://www.khnu.km.ua/root/siteres/50_Osvitni_proghramy/01_Ghumanitarno-pedagoghichnij_fakul'tet/Bakalavr_Filologhija_Ukrajinsjka_mova_i_literatura_2021.pdf (data zvernennja: 10.05.2022)
8. Osvitnja reforma: rezuljtaty ta perspektivy. Informacijno-analitychnyj zbimyk / Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. Instytut Osvitnjoji analityky. Kyjiv, 2019. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/Serpneva%20conferencia/2019/Prezentacii/Institut-zbirnik.pdf> (data zvernennja: 04.05.2022)
9. Praktykum z metodyky navchannja movoznavchjkh dyscyplin u vyshhij shkoli : navch. posibnyk / O. Ghoroshkina ta in. Kyjiv, 2015. 249 s.
10. Semenogh O. Leksykoghrafichna kompetencija jak pokaznyk movnoji kuljтуры osobystosti. *Ukrajinsjka literatura v zaghaljnoosvitnij shkoli*. 2008. №2. S. 41-44.
11. Semenogh O., Dejnychenko N. Metodyka vykladannja ukrainsjkoji movy u vyshhijkh navchaljnijkh zakladakh : navch. posibnyk. Sumy : Vyd-vo SumDPU imeni A.S. Makarenka, 2014. 220 s.
12. Spysok slovnykiv ukrainsjkoji movy (v 4-okh chastynakh). <https://litcentr.in.ua/index/0-55> (data zvernennja: 04.05.2022).
13. Tymchenko Je. Peredmova. Istorychnyj slovnyk ukrainsjkojho jazyka. T. I. Kharkiv, 1930. S. III – VII.
14. Tytarenko V. Prynycyru ukladannja istorychnogo slovnyka zapozyczenoji leksyky (na materialii pivnichnoukrainsjkykh pam'jatok XVI – XVII ct.). *Leksykoghrafichnij bjuletentj*. 2010. Vyp. 19. S. 104-114.